

Цілком зрозуміло, що періодизація вітчизняної історії в архівній практиці не може бути іншою, ніж в підручниках або наукових монографіях. Певні особливості пов'язані тільки з двома обставинами. По-перше, письмові джерела в наших архівах не сягають далі XV-XVI ст. По-друге, весь історичний час в архівах поділявся у недалекому минулому на два великі періоди: дореволюційний і радянський. Номери архівних фондів мали навіть відповідну літерну позначку, залежно від періоду, до якого відносився фонд. Вважалося, що дореволюційний і радянський фонди не можуть зберігатися разом. Інколи для зберігання документів радянського часу створювалися окремі архівні установи. Мабуть, нема підстав об'єднувати архіви після того, як виявилось, що радянський період має не тільки початок але й кінець. Однак від шпугного поділу на дореволюційний і радянський періоди вже треба відмовлятися, запроваджуючи одночасно ту історичну періодизацію, яка формується сучасною наукою.

Європа виходила з середньовіччя поступово. Назвати історичну подію, яка різко поділяє середні віки і новий час у кожній європейській країні, практично неможливо. Країни Східної Європи явно запізнялися в історичному розвитку. Товарно-грошові відносини в них теж розвивалися, але не призводили до тих колосальних соціально-економічних змін, які становлять саму сутність нової історії. Навпаки, вони навіть стимулювали так зване «друге видання кріпосного права». Незважаючи на вагомий здобуток в культурній сфері, закріпачення селянства відштовхувало східноєвропейські країни назад у середньовіччя.

І все-таки ключову дату, яка визначає для українських земель зміну історичних епох, можна назвати. Це — Люблінська унія 1569 р. Вона знаменувала собою кінець литовської доби в історії України, перехід всіх українських земель під владу Польщі утворення нової східноєвропейської держави — Речі Посполитої і тимчасову перерву у просуванні кордонів Московської держави на захід.

Історичний період, який розпочався Люблінською унією, має свій кінець, який теж можна датувати з точністю до рр. Це — Визвольна війна українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, що розпочалася 1648 р. Період 1569-1647 рр. вже належить не до середньовіччя, а до нового часу. Деякі історики обережніші у датуванні і називають сукупність цих десятиріч порогом нового часу. Справді, історичне буття українського народу зазнало революційних змін, які позначилися на політичному середовищі України, соціально-економічних відносинах, культурі і навіть ментальності саме в часи Визвольної війни.

У радянській повоєнній історіографії утвердились такі хронологічні рамки Визвольної війни:

1648-1654 рр. Тобто Визвольна війна мала закінчуватися у підручниках історії Переяславською радою і переходом України під владу Московської держави. Така періодизація остаточно утвердилася у постанові ЦК КПРС, Ради міністрів СРСР і президії Верховної Ради СРСР «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» і в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1648-1654)», схвалених ЦК КПРС напередодні ювілею.

Перехід України під протекторат московського царя означав докорінну зміну геополітичної ситуації у Східній Європі. Московське царство остаточно перетворювалося на Російську державу, яка претендувала на всю давньокіївську спадщину і виказувала претензії бути імперією світового значення. Річ Посполита вступала в смугу занепаду, яка закінчилася в другій половині XVIII ст. поділом її між сусідніми державами.

Однак для самої України 1654 р. не може бути рубіжним, незважаючи на величезне історичне значення Переяславської ради. Ця подія сприймається в контексті Визвольної війни, що цілком зрозуміло. Якщо ми завершимо Визвольну війну 1654-м роком, то виникнуть істотні непорозуміння. По-перше, воєнні дії в Україні не припинилися після Переяславської ради, а тривали далі багато років. Війна тривала, і це була та сама війна, насамперед — між Україною і Польщею, а в ширшому плані — між Україною і Річчю Посполитою. По-друге, датування Визвольної війни в рамках 1648-1654 рр. цілком спотворює її цілі. Український народ боровся проти кріпосницького гніту польських або полонізованих власних магнатів не для того щоб потрапити з часом під кріпосницький гніт російських поміщиків. Він відстоював власну волю, а не виборював сумнівну честь потрапити під високу руку царя-самодержця. Трагічна геополітична ситуація української держави, яка постала у полум'ї Визвольної війни, змушувала Б. Хмельницького шукати протекції то в російського царя, то в турецького султана, то в шведського короля. Переяславська рада — не кіцева мета, а епізод Визвольної війни, незважаючи на її доленосне значення в історії України і Росії.

В.А. Смолій і В.С. Степанков вважають нижньою рубіжною датою Визвольної війни 1676 р. Вони твердять, посилаючись на джерела, що політичні події 1648-1676 рр. становлять собою ланки єдиного процесу боротьби українського народу за створення національної держави, її незалежність, територіальну цілісність. Капітуляція П. Дорошенка під стінами Чигирин у вересні 1676 р. стала завершальним актом Визвольної війни. Українським гетьманам так і не вдалося створити національну державу, яка б об'єднувала у своїх кордонах всі етнічні землі [1, с. 33].

Період між останніми чвертями XVII і XVIII століть характеризується істотним перерозподілом українських земель: спочатку між Російською державою і Річчю Посполитою, потім між Російською та Австрійською імперіями. На основній частині українських земель в останній чверті XVIII ст. відбуваються події, які остаточно інкорпорує кошично Козацьку державу в Російську імперію: ліквідація Запорозької січі, порівняння української старшини за правами і привілеями з російським дворянством, юридичне оформлення кріпосного права на Лівобережжі і Слобожанщині, встановлення ідентичного іншим місцевостям імперії адміністративно-територіального поділу, запровадження кріпосного права на відвоєваних у Туреччині територіях Причорномор'я та Приазов'я.

Є варіант періодизації, який ставить на перший план не всі українські землі, а тільки Українську козацьку державу. У цьому випадку хронологічні рамки Визвольної війни звужуються до смерті Б. Хмельницького у 1657 р. (Хмельниччина), а далі розглядаються різноманітні аспекти державного життя Гетьманщини під управлінням наступників великого гетьмана. Цей варіант не суперечить попередньому і використовується тими самими авторами [2, с.114]. Зокрема, у проєкті навчальної програми з історії України для вузів розглядається тема «Визвольна війна українського народу середини XVII ст.», а потім – наступна тема «Українська козацька держава (друга половина XVII-XVIII ст.)» [3, с.11-12].

Тема «Українські землі під владою Російської та Австрійської імперії» розглядається у згаданій програмі від початку XIX ст. (1800 р.) до початку XX ст. Варіант, за яким початок XX ст. включається в наступну тему, є прийнятнішим з точки зору узгодження періодизації всевітньої і вітчизняної історії. У цьому випадку вказана тема обмежується рамками тільки XIX ст.

Варіант, за яким наступна тема починається від 1917 р. звичніший. Сучасні шкільні або вузівські підручники з вітчизняної історії використовують якраз другий варіант періодизації. В даному разі йдеться про березневі події 1917 р. в Росії, які започаткували національну революцію – утворення Центральної Ради, скликання Українського національного конгресу тощо.

Внутрішня членування XX ст. для українських земель у складі Австрійської і Російської імперій не співпадає. Для Австрійської імперії рубіжним є 1848 р. – початок революції, «Весна народів», скасування панщини та інших середньовічних пережитків на селі. Для Російської імперії рубіжним є 1861 р. – скасування кріпосного права. Для архівів західних областей прийнятним є перший варіант, для всіх інших – другий варіант.

У підручниках і загальних курсах вітчизняної історії, де потрібна одна для всієї України періодизація, рубіжна дата залежить від обраного підходу до висвітлення подій – територіального або проблемного. При територіальному підході сумі-

щення подій XIX ст. в рамках східноукраїнської і західноукраїнських земель не потрібне. При проблемному підході XIX ст. поділяється на першу і другу половини. Виклад подій на українських землях у складі Росії в другій половині століття починається не з селянської реформи 1861 р., а з Кримської війни, яка передувала реформі і була її безпосередньою причиною. Цим дещо штучно історичний матеріал організується в рамках другої половини століття.

Не так давно існував поділ історії на дві епохи – «дожовтневу» і «післяжовтневу», тобто радянську. Лютнева революція в Росії вважалася прологом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Події від лютого (березня за новим стилем) до жовтня (листопада) 1917 р. трактувалися як переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. Тепер ми сприймаємо революційні події 1917 р. в Росії як одну єдину Російську революцію. Вона почалася в лютому 1917 р. і в своєму розвитку проходила через етапи. Жовтневі події в Петрограді були всевітньо історичною подією, зважаючи на їх наслідки для Росії, Європи і всього світу. Водночас вони були не новою революцією, а новим поворотом Російської революції, який на ціле століття звів на манівці історичного шляху велетенську країну.

В українських архівах нагромаджено величезний комплекс документів 1917-1920 рр. Цей період ще до початку 90-х рр. вважався радянським, хоч це не відповідало дійсності. Величезні шари документів, які суперечили легенді про радянську Україну, були сховані від дослідників. Спеціальне обґрунтування хронологічних рамок періоду 1917-1920 рр. є зайвим, тому що реальні події обґрунтовують їх достатньою мірою. Початок періоду – це ліквідація самодержавства в Російській імперії, яка започаткувала національну революцію і розпад самої імперії. Кінець періоду – це припинення стану війни на території України в листопаді 1920 р., цільовите опанування цієї території політичними і військовими засобами з боку московського комуністично-радянського центру.

Період 1917-1920 рр. ми називаємо боротьбою за відродження української державності, а в українській літературі діаспори він названий українським визвольним змаганням. У недалекому минулому цей період називали інакше: «Україна в період Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни».

Внутрішнє членування цього періоду обґрунтовується реально існуючими формами української державності, які виникали і боролися за своє існування з силами, ворожими національній революції. Події національної і соціальної революції в цей період тісно перепліталися між собою, але не рідко соціальні чинники гальмували або навіть руйнували національно-державне будівництво. Прагнучи поглинути Україну, більшовицька Москва ухилялася від відкритої конфронтації з національно-визвольним рухом і старалася оволодіти

ним зсередини. Звідси — виникнення облудної радянської форми національної державності, побудова УСРР як нібито цілком незалежної радянської республіки.

Отже, період 1917-1920 рр. поділяється на окремі етапи, які відповідають існуванню різних форм української державності: УНР доби Центральної Ради (включаючи період від утворення Центральної Ради до проголошення УНР), Українська держава гетьмана П.П. Скоропадського, УНР доби Директорії, УСРР.

Далі йде міжвоєнний період, який теж має складне внутрішнє членування. Тривалість міжвоєнного періоду змінилася. Раніше він продовжувався до нападу гітлерівської Німеччини на СРСР у червні 1941 р. і це було логічно: так диктував погляд на історичні події з Москви. Коли ж дивитися на оточуючий світ із Києва, події виглядають інакше. Для майже третини українських земель, тобто для Західної України, війна почалася 1 вересня 1939 р. вторгненням гітлерівських військ у Польщу. Тобто логіка вітчизняної історії, якою тепер для нас є не історія СРСР, а історія України, в даному разі співпадає з послідовністю подій всесвітньої історії. Міжвоєнний період ми повинні датувати рамками 1921-1938 рр.

В рамках міжвоєнного періоду радянська історіографія виокремлювала відбудовний період 1921-1925 рр., який змінювався реконструктивним періодом. Початок реконструктивного періоду датувався з рішення XIV з'їзду ВКП(б) в грудні 1925 р. оголосити генеральною лінією партії курс на соціалістичну індустріалізацію.

Індустріалізація досліджувалася в рамках першої (1928-1932) і другої (1933-1937) п'ятирічок. В окремий період нерідко виділялися, як це було зроблено вперше у короткому курсі «Історії ВКП(б)», початкові роки індустріалізації (1926-1929). Разом з першою п'ятирічкою вони об'єднувалися в період побудови економічного фундаменту соціалізму. З іншого боку, період від 1929 р. (коли почалася суцільна колективізація сільськогосподарства) об'єднувався з першою п'ятирічкою в період розгорнутого будівництва соціалізму на всьому фронті. Друга п'ятирічка вважалася періодом завершення побудови соціалізму. За межами другої п'ятирічки, як вважалося, була вже якісно нова смуга історичного розвитку. Оскільки у 1939 р. XVIII з'їзд ВКП(б) заявив про перемогу соціалізму в СРСР, її зміст стали пов'язувати з комуністичним будівництвом. Однак у післявоєнній історіографії період 1938-1941 рр. почав розглядатися як окремий (передвоєнний).

Таким чином, радянська періодизація міжвоєнного періоду виходила з ідеологічних постулатів і копіювала структуру сталінської «Історії ВКП(б)». Вона зберігалася й тоді, коли сталінські праці були вилучені з повсякденного обігу.

Щоб вийти на періодизацію, позбавлену ідеологічних нашарувань, слід розібратися з маскувальною термінологією марксизму-ленінізму, яка міцно увійшла в свідомість трьох поколінь радянських людей.

КПРС ще в часи В.І. Леніна «приватизувала» популярний в часи революції термін «соціалізм». В розумінні європейських соціал-демократів кінця XIX — початку XX ст., які відмовилися від революційного марксизму, цей термін означав перерозподіл на користь суспільства (соціуму, звідси — походження терміну) частини національного доходу, який виробляли підприємці, власники капіталу. Перерозподіл мав відбуватися на користь слабозахищених членів суспільства і сприяв зменшенню соціальної напруженості.

Відкинувши принцип недоторканості приватної власності, який панував у XIX ст., соціал-демократи не відмовилися від найголовнішого здобутку світової цивілізації — ринку. Вони дбали про інтереси підприємців, які розвивали виробництво і ділилися своїми прибутками з державою. Відповідно держава витрачала вилучені через бюджет прибутки на фінансування соціальних програм. Після Другої світової війни таку економічну політику застосовували не тільки соціал-демократи, але й політичні партії ліберального або консервативного спрямування. Але називати таку політику соціалізмом — майже ніхто не бажав, тому цей термін «приватизували» більшовики. «Приватизація» відбулася зовсім просто: більшовики оголосили соціалізм першою фазою комунізму. Всі комуністичні перетворення після цього можна було називати соціалістичними. Відмінність російських соціал-демократів лєнінського спрямування, які в історії дістали назву більшовики, від соціал-демократів, які йшли за Г.В. Плехановим, а також від європейських соціал-демократів, полягала в тому, що вони це відмовлялися від революційного марксизму. Вони взяли курс на встановлення комунізму, тобто на ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, на ліквідацію товарно-грошових відносин і ринку. Це — набагато радикальніший захід, ніж практикований справжніми соціал-демократами перерозподіл прибутку від підприємницької діяльності на користь мало захищених членів суспільства. Образно кажучи, соціалісти в ім'я пом'якшення напруженості в суспільстві відбирали у капіталістичної курки частину яєць. Комуністи ж зарізали саму курку.

Перша спроба комуністичних перетворень була зроблена В.І. Леніном у 1918-1920 рр. Виявилось, що цілком ліквідувати товарно-грошові відносини і ринок неможливо. Виявилось також, що можна відібрати заводи і маєтки у великих власників, але відібрати власність у селян і загнати їх в комуні дуже важко. В.І. Ленін тимчасово відступив і заднім числом у 1921 р. оголосив комуністичні перетворення 1918-1920 рр. воєнно-комуністичними, тобто такими, що їх нав'язала війна.

Одночасно у пропагандистській практиці більшовиків сам термін «комунізм» став роз'яснюватися по-іншому. Реальне значення комунізму як ліквідації приватної власності на засоби виробництва не піддавалося сумніву. Однак у країні, населення якої на 9/10 складалася з дрібних власни-

ків, було визнано доцільним не педалювати реальний зміст комунізму, що визначався виробничими відносинами. Натомість було визнано у повсякденній практиці використовувати термін «соціалізм» (як першу фазу комунізму), а значення терміну «комунізм» пов'язати з вторинними відносинами — розподільчими: соціалізм — кожному за працею, комунізм — кожному за потребами. Наслідки такої пропагандистської практики відчутні й досі. Мільйони людей, як комуністи, так і антикомуністи, розуміють комунізм як «світле майбутнє» [4, с.14-2 2].

Розібравшись у термінології, ми зможемо встановити наукову періодизацію міжвоєнного періоду. Він має поділятися тільки на два етапи: етап нової економічної політики (1921-1928 рр.), тобто тимчасовий відступ від комуністичного будівництва, і етап комуністичних за своїм характером соціально-економічних перетворень (1929-1938 рр.). В ході цих перетворень компартійно-радянський тоталітарний режим будував адекватний собі економічний фундамент. Десятиріччя 1929-1938 рр. слід розглядати як період утвердження тоталітарного ладу.

Післявоєнні десятиріччя раніше не мали установлені періодизації. Найчастіше історичні періоди «нарізалися» за з'їздами КПРС, кожний з яких вважався епохальною подією. Тепер майже піввіковий післявоєнний період радянської історії можна поділити на чотири етапи.

Перший з них — повоєнне десятиріччя — тобто період пізньої сталінщини. Після смерті диктатора радянський політичний режим відмовився від використання терористичних методів державного управління. Лібералізація режиму особливо позначилася на становищі України, яке докорінно поліпшилося. Кінець сталінської диктатури був поворотним пунктом в житті суспільства, і тому має бути відображений в періодизації історичного процесу.

Початок післявоєнного періоду зрозумілий: це — перший післявоєнний р.. Кінець періоду у різних курсах датований по різному: 1953 р. (смерть Сталіна), 1955 р. (завершення п'ятої п'ятирічки). Якраз у 1955 р., яким закінчувалося перше післявоєнне десятиріччя, новий курс компартійно-радянського керівництва цілком визначився, утвердився і зміцнився.

Наступний історичний етап в житті СРСР і України доцільно починати з ХХ з'їзду КПРС (лютий 1956 р.). На цьому з'їзді відмова від терористичних методів державного управління (десталінізація) була легітимізована. Політичні зміни, які сталися після смерті Сталіна набули необоротного характеру. Цілою офіційно на рівні керівництва ЦК КПРС пролунала критика сталінського правління, яку слід вважати самокритикою, тому що внутрішня сутність тоталітарного режиму не зазнала змін. Критиці були піддані лише зовнішні прояви тоталітаризму (так званий «культ особи») і найбільш одіозні прояви державного терору, від яких постраждала сама КПРС (масові репресії 1937-1938 рр.).

У жовтні 1964 р. консервативна більшість ЦК КПРС здійснила легітимну зміну влади, усунувши М.С. Хрушова від керівництва партією і державою. До керівництва прийшли сталіністи. Процес десталінізації зупинився, тому що він загрожував підризом підвалин тоталітарного ладу. Усунення М.С. Хрушова знаменує собою завершення історичної епохи в житті СРСР. Два десятиріччя 1965-1985 рр., які публіцисти назвали «застоем» мають розглядатися як цілісний історичний період. Майже на весь цей період поширюється прагматична лінія Л.І. Брежнєва. Специфіка застійного часу настільки яскрава, що не викликає у пострадянських істориків бажання подрібнити цей період на менші відрізки часу або яким-небудь іншим засобом заперечити цю періодизацію.

З обранням М.С. Горбачова генеральним секретарем ЦК КПРС починається період економічних політичних реформ названих його ініціаторами «перестройкою». Під перестройкою стали розуміти реформування всіх сторін життя, здійснюване під керівництвом КПРС. Перестройка й справді кілька років залишалася контрольованою. Аж поки не переросла у некерований згори процес, співмірний революції. За короткий час наддержавна, яка тримала Україну в залізних обіймах, зазнала внутрішніх катаклізмів історичного масштабу. Системна криза тоталітарного ладу, наявність якої затаювалася компартійно-радянською олігархією, вийшла на поверхню.

На початку 90-х рр. криза тоталітаризму переросла в агонію. Українська політична еліта відчула, що московський центр нездатний підтримувати її з попередньою ефективністю і почала повертатися обличчям до власного народу. У серпні 1991 р. розпалася КПРС, яка завжди підтримувала самим своїм існуванням Радянський Союз. У грудні 1991 р. СРСР перестав існувати. Закінчилася історична епоха, започаткована тим зламом в ході Російської революції, який відбувався у жовтні 1917 р.

З другої половини 1991 р. в історії України почалася нова епоха утвердження національної державності, зміцнення незалежності, подолання наслідків системної кризи тоталітарного ладу, перехід від командної до ринкової економіки. Розпочався новий історичний період, який ще не має внутрішнього членування. Важливо те, що у ХХІ столітті й втретє тисячоліття християнської ери України вступає вільною і незалежною.

Примітки:

1. Смолий В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992.
2. Історія України / Під ред. В.А. Смоля. — К., 1997.
3. Історія України. Навчальна програма нормативної дисципліни для вищих навчальних закладів: Проект для обговорення на Всеукраїнській нараді завідуючих кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін. — К., 1997.
4. Детальніше див.: Кульчицький С. Досить уже впробувати долю. Капіталізм, соціалізм, комунізм... Що ж у нас було і що є? // Віче. — 1996. — № 8.